

АЛФАВІТ, у, ч. 1. *лінгв.* Сукупність літер, прийнятих у писемності якої-небудь мови і розмішених у певному усталеному порядку.

2. *інф.* Сукупність символів, які використовують у системі кодування.

Реєстрові слова подаємо з наголосом.

Реєстрові слова подаємо великими літерами напівжирним шрифтом; тлумачення – прямим шрифтом, граматичні та стилістичні ремарки, словосполучення при статті і *див.* – курсивом.

Словник складається з передмови, списку скорочень та власне словника.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

див. – дивися	незм. – незмінне
дод. – додаток	одн. – одна
док. – доконаний вид	ос. – особа
ж. – жіночий рід	перев. – переважно
інф. – інформатика	с. – середній рід
комп. – комп'ютерна лінгвістика	скор. – скорочений, скорочено
корп. – корпусна лінгвістика	сл. – слово
лінгв. – лінгвістика	т. зв. – так званий
лог. – логіка	ужив. – уживається, уживатися
мат. – математика	у т. ч. – у тому числі
мн. – множина	фіз. – фізика
невідм. – невідмінюване	ч. – чоловічий рід
недок. – недоконаний вид	

ОЦІННИЙ КОМПОНЕНТ У НОМІНАЦІЯХ ОСІБ НА МАТЕРІАЛІ «ЩОДЕННИКІВ» СЕРГІЯ ЄФРЕМОВА

© **Наталія Мазур, 2008**

Національний аграрний університет (Київ)
УДК 811.1:81'42

У статті на матеріалі «Щоденників» С. Єфремова розглянуто оцінні номінації осіб, відзначено негативно-оцінні характеристики, наведено контексти реалізації лексичної семантики, здійснено класифікацію негативно-оцінних характеристик людей за вдачею, мораллю, інтелектом, соціальною поведінкою, емотивним ставленням автора.

Сучасники називали Сергія Єфремова «совістю української нації». Він був відомим громадським, політичним діячем України, заступником голови Центральної Ради, академіком і віце-президентом Всеукраїнської Академії наук, одним із засновників і співробітників газети «Рада», літературознавцем і публіцистом. С. Єфремов залишив для нащадків документи, деталі, подробиці, свою оцінку бурхливої історії України початку ХХ століття. Авторський аналіз утвердженого більшовиками тоталітаризму в Україні маємо в його «Щоденниках».

Характерна ознака текстів «Щоденників» С. Єфремова – взаємодія розмовної (з усіма її емоційно-експресивними відтінками) та книжної лексики. Значну групу розмовної лексики становлять номінації осіб, про яких згадує автор. У тексті «Щоденників» активізуються номінації осіб за ставленням мовця до адресата. Оцінність як семантична категорія охоплює поняття негативної, позитивної та нейтральної оцінок, що з'являються у відповідній комунікативній ситуації і стосуються номінацій осіб, предметів, явищ тощо.

Характеристиці оцінки та оцінних значень присвячено праці як загальнотеоретичного плану [4], так і конкретно-аналітичного типу, коли вивчаються лексичні одиниці з оцінною семантикою у різних стилях і жанрах [1]. Оцінка людей, їхніх характерів, діяльності пов'язана у С. Єфремова переважно з негативними емоціями. Як зауважують дослідники, С. Єфремов „писав вельми гостро, зокрема коли йшлося про живих і неживих колег з фаху істориків української літератури» [2: 418]. Відповідно контекстів із позитивною оцінкою, згаданих у «Щоденниках» осіб порівняно менше. Зокрема відзначаємо часто вживане означення *хороший*. Лексеми *хороший, сердешний* у текстах «Щоденників» є не тільки багатofункціональними, а й полісемантичними, вони характеризуються різним ступенем градації ознаки. Оцінна семантика наявна в контекстах, у яких ідеться про соціальні відносини, проблему майна, матеріальних статків, напр.: «10 грудня 1923 р. Хохлича не застав і спинився у Рудинських. Але щоб їх не стіснити, думаю перебратись до музею. Рудинські (дві сестри і брат, ще не вернувся з Києва), видко, *дуже хороши, сердешні люде*. З ними якось легко» [3: 44]; «5 лютого 1924 р. Померла Л. П. Линицька, *хороша артистка* і, що дивніше, разом і *хороша людина*» [3: 69–70].

Розмір щоденникових записів зумовлює короткі характеристики людей. Як правило, С. Єфремов послуговується в цих характеристиках оцінними словосполученнями з опорним словом *людина, чоловік*. Загальна семантика цих слів мотивує вживання розгорнутих оцінних словосполучень з нанизаними однорідними членами речення – узгодженими та неузгодженими

означеннями, напр.: «31 жовтня 1928 р. Ховали С.В.Старицьку, *хорошу лагідну людину*» [3: 684]; «9 липня 1928 р. Помер професор-академік Теофіл Яновський. *Хороша надзвичайно людина, справжній гуманіст, найпопулярніший, мабуть, лікар у Києві*» [3: 660]; «27 листопада 1925 р. З чого сталася смерть [Ол[ександра] Саліковського] – невідомо, а був він на диво здорова людина. Це давній мій, ще з «Киевских Откликов», приятель, *людина дуже хороша, чесна, хоч може занадто експансивна. Українець зроду й симпатіями*, свідомим українцем став тільки тоді, як переїхав був (р[оку] 1910-го, здається) до Москви» [3: 303]; «29 вересня 1926 р. Вечір у Черняхівських. Був Садовський, багато співав, розказував своїм звичаєм. *Ось людина, якій ніхто не дає 70 років: свіжий, молодий, бадьорий, жвавий – так років на 40 виглядає. Молодчина та й годі!*» [3: 406].

Здебільшого характеристики С. Єфремова стосуються оцінки інтелектуальних здібностей людей, напр.: «28 грудня 1925 р. Я раз тільки й бачив його [Корша] на своєму віку, – року 1912 в Москві був у його... Такого *блискучого чоловіка, з таким ясним розумом і шипучою дотепністю* я не зустрічав ще. ...і всюди не вступиш було за цим *всеосяжним розумом, за його блискучою пам'яттю*» [3: 314].

Серед позитивних оцінок людей виокремлено характеристики зовнішності (високий, дужий, кремезний, старий, молодий, сивий, рум'яний, свіжий); *вдачі* (веселий, безпосередній, бадьорий, жвавий, невгамовний, справжній гуманіст, хороша лагідна людина, серйозна порядна людина, проста людина, хороша, але наївна людина, чесна, надзвичайно чиста душа, солідний, працьовитий, уважний, імпульсивна, розкидлива натура, захоплий, непостійний, багата, оригінальна натура, оригінальна людина, незлобива людина, дуже хороша людина, ділова людина, порядна людина, спостережливий, надзвичайно чесна, сильна людина); *інтелекту, таланту* (розумний, талановитий знавець Мирного, ясний, всеосяжний розум, блискуча пам'ять, блискучий чоловік); *професіоналізму* (тямущий етнограф, найпопулярніший лікар, добрий майстер, столяр, дуже добрий робітник, поет, чудовий артист, добрий вчений, хороша артистка, мудрий адміністратор); *ідеології* (свідомий, більша свідомість національна, громадська до нігтів на пальцях людина, українець зроду і симпатіями, свідомий українець).

Значна кількість негативно-оцінних номінацій осіб свідчать про те, що автора найбільше обурювали такі риси людей, як *відсутність інтелекту, нечесність, кар'єризм, підлабузництво, непрофесіоналізм, неінтелігентність* тощо. Часто вживаним є означення *дрібна, дріб'язкова людина*. Зауважимо, що ці словосполучення співвідносні із зневажливою формою *людці*, пор.: «23 лютого 1925 р. Що за *дивно-дрібна і гідка людина* [М. Грушевський]. Не

дурно ж я боявся, коли поставлено було питання про його поворот на Україну» [3: 200].

Плеонастичні словосполучення *маленькі людиці, мізерні людиці* вживаються поряд із іншими епітетними словосполученнями, в яких форма *людиці* містить негативно-оцінний компонент, напр.: «1 грудня 1928 р. Верхи комуністичні також спантелечені... «Скажуть мені, – хвалився один нарком, – зарізати мого секретаря, і через 10 хвилин його вже не буде». А верхівка заклопотана такими важливими справами, як цькування Єфремова! Воїстину, велика злість розпирас цих *дрібненьких, манісеньких людиців...*» [3: 704].

Недостатність розумових здібностей людини С. Єфремов пов'язував із балакучістю. Ця ознака вербалізується у тексті у кількох оцінних назвах, зокрема в авторському неологізмі *балаклій*, що вживається в такому контексті: «29 листопада 1925 р. Стрівся вчора з «артільним батьком», М. В. Левицьким. Усе такий же *балакучий – многоріччвий і глупоглаголивий...* Взагалі – *балаклій... Ненадійна людина*» [3: 304].

В одному лексико-семантичному полі з епітетами *дріб'язкова людина, дрібні людиці* перебуває також оцінне словосполучення *пуста й нікчемна людина*, пор.: «11 березня 1925 р. Кажуть, що була навіть спеціальна нарада, на якій Грушевський заборонив усім своїм співробітникам іти на академічне свято. Що за *пуста й нікчемна людина!*» [3: 206].

Такі вади людського характеру, як *хитрість, брехливість, підступництво* отримують різко негативну оцінку С. Єфремова, як, наприклад, у контекстах: «16 березня 1929 р. Прочитав статтю Дорошкевича в останньому числі «Життя й Революція» – «Шевченко в селянських переказах». *Брехун і лакей*, і то свідомий, бо ж знає, що *бреше і лакействує, підла душонка! Це лакей з натури*, якої вже не переробиш» [3: 746].

Часто вживаними у записях С. Єфремова є лексеми з негативною семантикою *донощик, провокатор*, напр.: «3 травня 1928 р. Після одкриття засідання на голову його запропоновано Вернадського, як першого Президента. Тоді встає *провокатор* Тутківський і заявляє: «А я пропоную на голову Наркомоса М. О. Скрипника». Почалося голосування» [3: 623].

Особливістю вживання негативно-оцінних лексем за ознакою *нерозумний* є функціонування їх також як лайливих слів. Становлячи синонімічний ряд з лексемами *пришелепенуватий, ідіот, тупа пронура* та ін., лексема *дурень* найчастіше виступає у функції категоричного підсумку певного роздуму про діяльність тієї чи іншої особи, пор.: «14 жовтня 1926 р. Нарешті сьогодні появилася Студинський – просто на засідання Відділу... І відразу заявив, що він сидів у польській тюрмі. *Холуй і дурень*, – видно, мало його держали, що не навчився навіть людського поведіння» [3: 414].

Лексеми з виразно-оцінною семантикою *хами, невігласи, нездари* займають проміжне місце між лексикою на позначення таких понять, як *нерозумний і непрофесіонал, неук*, пор.: «11 жовтня 1924 р. Образилися полтавські *хами*, як сміють наперекір волі їхній йти та «організовувати общественное мнение», - так вони звуть втручання в цю справу Академії. В старі часи нічого подібного не могло статись, а тепер усякий *невіглас* уважає себе за мецената, а виступає справжнім вандалом» [3: 151].

Внутрішня форма таких негативно-оцінних слів, як *підлиза, облесник, кар'єрист, донощик* досить прозора, тобто і поза контекстом вони виступають як негативно-оцінні номінації, проте конкретні висловлювання С. Єфремова мотивують вживання саме цих оцінних назв, напр.: «4 січня 1925 р. А цих яруг тепер стільки, що серед них пропала школа. А *підлизи, облесники масними язиками* співають гімни, мастять словами. А справа йде все гірше, школа падає все нижче... І нарешті й самі комуністи кажуть, – звісно, розумніші: школа виховує або петлюрівців або бандитів, нам вона нічого не дає, опріч *кар'єристів*» [3: 182].

Характерною ознакою ідіостилію С. Єфремова є пояснення негативно-оцінних назв за допомогою нанизаних контекстуальних синонімів *паршивець, цинік, дурень, лицемір, брехун, підлиза, донощик, фарисей, неакуратний контрагент, шахрай, тупиця, кар'єрист, шилхвіст*, а також використання цих назв як наскрізних характеристик діяльності певних осіб.

На тлі емоційно-експресивних інвектив відзначаємо стилістичну нейтральність епітетних характеристик на зразок *малопомітний, малоінтелігентний, неавторитетний* тощо, пор.: «13 травня 1924 р. Недавно заподіяв собі смерть член ВУЦВК'а якийсь Лутовкін. *Фігура, мабуть, малопомітна*, бо нічого про його ніхто не знає, але факт самогубства «особи» звернув на себе увагу» [3: 120].

Будь-яке аксіологічне значення реалізується у найменуваннях з загальнооцінною та частково оцінною семантикою. Прагматично зумовлюючись окремими комунікативними ситуаціями та взаємодіючи з іншими модальностями, номінації на позначення загальної оцінки виконують у щоденниковому тексті характеристичну функцію [5: 9].

У досліджуваних текстах С. Єфремова відзначаємо широке використання такої стилістичної фігури, як *ампліфікація*. Нанизання негативних характеристик щодо діяльності певних осіб узгоджується із загальною тенденцією стилю автора: різко критичне ставлення до названих вище людських вад і висока вимогливість до професійної діяльності і морально-етичних норм поведінки людей. Не маючи таких зразків перед собою, С. Єфремов дозволяє собі відверті, різкі оцінки, які, очевидно, можливі були

саме в щоденикових записках: «20 квітня 1925 р. Йде шалена антирелігійна пропаганда. Ота груба скотина, штурпак отой з луженою глоткою грамофона й душею маньяка, сам Дем'ян Бедний – розмахнувся на «Євангелію од Дем'яна», де гнусним тоном сутенера розповідає євангельську історію під грусний регіт капусти головатаї» [3: 225].

У функції номінацій особи з негативним оцінним компонентом виступають *зооніми* – метафоричні найменування осіб, в яких на перший план виступає певна характеристика людської вдачі: *офіційльні й офіціозні соловейки, смиренне ягня, старий лис, хитрий лис, покірне телятко, ласкаве телятко, маленькі цуцики*. Метафори-зооніми вживаються у широких контекстах, що мотивують увираження того чи іншого семантичного компонента, напр.: «10 лютого 1924 р. Коли сюсюкає дитина – це часто буває гарно, принаймні мило, безпосередньо; але коли отак недорікувати починає доросла людина – це гидко, бо претензійно, штучно, вимушено. А офіційльні й офіціозні соловейки, що виступали на одкритті, виспівували, що це й єсть саме пролетарське мистецтво, «мистецтво для найширших мас». Цікаво, що в йому ті маси розібрали б?» [3: 72].

У тексті «Щоденників» С. Єфремова зафіксовано негативно-оцінні номінації, що характеризують людей:

1) за вдачею: *балакучий, боягуз, помпадур, помпадур-літератор, нахаба, інтриган, інтриганська натура, Іуда, злобна людина, неспокійний старичина, хам, патякало, промітний бердичівець, рішучий, задирливий;*

2) за мораллю: *цинічний, цинік, український яничар, брехливий донощик, брехливий пан, брехун, нестерпучий брехун, лакей, холопи, холуй, підла душонка, гидкий провокатор, шпиг, провокатор, шахраї, здирник, пройда, льокай, підлиза, кляузник, фарисей, облесники, пліткарі (політики), донощик з професії, маньяк доносів і брехень;*

3) за інтелектом: *невіглас, дурень, штурпак, дубова голова, дурний цензор, злобний ідіот, злобні дурні, нерозумна людина, прищелепуватий, тупиця;*

4) за соціальною поведінкою: *головотяп, дикун, кар'єристи, злодій, лакей, жулік, есерчики, підлиза, шкурники, халтурники, справжній вандал, партійні злочинці, партачі, спекулянти, полигач, професійні фальшивники, судді-хабарники та злодії, теперішні самодержавчики, хитрий малорос, хитрий мужичок, хитромудрі Одісеї більшовицькі, чорносотенний папаша, червоний академік;*

5) за емотивним ставленням автора: *груба скотина, ласкаві та покірні телятка, маленькі цуцики, офіційльні й офіціозні соловейки, каналія, йолоп, мерзотники, моральний троглодит, самовпевнені й тупі невігласи, невігласні дури світи, нікчема, остання шельма, хами незамасковані, падлюки, наволоч,*

паскуда, патентований хрунь, погань абияка; самодур, свині, ідіот, старий капосник, старий лис, хитрий лис, старий мерзотник, стерво, ледащо, тупа понура, тупоумний гнусний тип, шарлатан, шиліхвіст, шмаркачі.

Поряд із оцінкою окремих людей С. Єфремов подає загальну негативну оцінку цілого покоління, що виховувалося в умовах відповідного режиму. Це такі назви: *нещасне, кволе, розбещене, позбавлене всякого ідеалізму і глибоко невігласне покоління; нещасні, запльовані і зогиджені діти; малку розбещене і розпаскуджене покоління; хулігани, нероби, сифілітики; звихнуте покоління; нещасні діти, нещасне покоління; бідна, нещасна молодь.* На узагальнених характеристиках освіти, методів виховання позначається ідеологія «рабської сторони проклятої». Оцінна лексика щодо покоління за своєю негативною конотацією близька до розглянутих вище номінацій: *«5 грудня 1925 р. Погуляли в освіту – і досить. А скільки жертв від цієї гулянки! Ціле покоління неуків і хуліганів, з яких вже й більшовики не знають, що робити, нарікаючи на «зміну». А далі ще гірше буде, коли ця «зміна» справді вийде на роботу – без знання, без уміння й охоти до роботи, без дисципліни, розбещена й здеморалізована вкрай, зате з привичками до легкого, підсоложеного життя»* [3: 306]; *«9 січня 1924 р. Юрко Юр-вич розказував, що в дитячій санаторії, де він перебував улітку, була така сама система... Наслідки – бачимо... Нещасне покоління росте – зогиджене, запльоване фарисейською рукою тупоголових дурнів та розгнуданих садистів»* [3: 54–55]. З наведених мікроконтекстів вибудовуються синонімічні відношення між лексичними номінаціями *покоління, зміна, діти, молодь.*

Щоденниковим записам С. Єфремова властива суб'єктивна іронічно-саркастична тональність. Нею зумовлена частота вживання і семантика лексичних номінацій, уживаних автором для характеристики людей, рис їхнього характеру, поведінки, загалом оцінки тогочасного суспільства. Реакція С. Єфремова на події, що відбувалися упродовж 1923–1929 рр., виразно негативна. Сильові параметри тексту «Щоденників» Сергія Єфремова детерміновані використаними лексичними номінаціями, у яких засвідчено: 1) різке протиставлення позитивної та негативної характеристики людей з переважанням негативної оцінки; 2) негативно-оцінну характеристику покоління. Оцінна номінація осіб опосередковано пов'язана з функціонуванням у тексті С. Єфремова абстрактних іменників на *-ість; -ство*, що означають негативні риси людського характеру, поведінки тощо. Насичення тексту названими номінаціями відбиває особливості авторського стилю, а також специфіку мемуарної літератури відповідного часового зрізу в історії української культури.

Література

1. Вільчинська Т. Семантико-словотвірна характеристика оцінних назв осіб в українській мові. – Тернопіль: Мова, 1996. – 177 с.
2. Грабович Г. До історії української літератури: Дослідження, есе, полеміка. – К.: Основи, 1997. – 604 с.
3. Єфремов С. Щоденники, 1923–1929. – К.: ЗАТ «Газета «Рада», 1997. – 848 с.
4. Космеда Т. Аксиологічні аспекти прагмалінгвістики: формування і розвиток категорії оцінки. – Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2000. – 350 с.
5. Соловій У. Оцінно-образна номінація у структурі художнього тексту (на матеріалі малої прози кін. XIX – поч. XX ст.). – Автореф. дис... канд. філол. наук: 10.02.01 / Прикарпатський ун-т ім. В. Стефаника – Івано-Франківськ, 2003. – 22 с.

СПОСОБИ ЛЕКСИКОГРАФІЧНОГО РОЗРОБЛЕННЯ ПОХІДНИХ ПРИЙМЕННИКІВ У СЛОВНИКОВІ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ В 11-ТИ ТОМАХ

© Ірина Мейзерська, 2008

Інститут української мови НАН України (Київ)

УДК 811.161.2'374

У статті проаналізовано способи лексикографічного розроблення прийменників прислівникового та іменникового походження, а також розглянуто проблему розмежування значень прийменника та твірної частини мови при граматичній омонімії.

Словник української мови в 11-ти томах (СУМ) став першим словником в українській лексикографії, де були детально розроблені й застосовані принципи моделювання та ілюстрування значення прийменника як частини мови. Як відомо, прийменники у цьому словнику розроблені, залежно від особливостей їх семантики та функцій, за двома основними критеріями, а саме за відмінками (формально-граматичний принцип) та за відношеннями (семантико-граматичний принцип). Детально ці принципи були описані Г.М.Гнатюк [3].

Словник української мови в 11-ти томах [8] став класичним джерелом, на яке орієнтується й сучасна лексикографія. Але аналіз реєстру та принципів розробки прийменників у ньому показав цілу низку особливостей, які слід узяти до уваги для подальшого удосконалення їх лексикографічної моделі.